

Spinoza ve Zamanın Gerçekliği

Spinoza and the Reality of Time

Çağlar Karaca¹

¹(Dr. Öğr. Üyesi), Kastamonu Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü, Kastamonu, Türkiye

Sorumlu yazar /

Corresponding author : Çağlar Karaca

E-posta / E-mail : ckaraca@kastamonu.edu.tr

ÖZ

Spinoza genellikle zamanın gerçek dışı olduğunu düşünen bir filozof olarak değerlendirilmektedir. Bu makale Spinoza'nın zamanla ilgili yaklaşımını ele almakta, bu kapsamda öncelikle onun bu konuda geliştirdiği kavramların ve genel olarak zaman anlayışının dikkatli bir şekilde analiz edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun yanında, Spinoza'nın zamanla ilgili düşüncelerinin tarihsel bağlamına, örneğin sonsuzluk, nedensellik, Tanrı ve Kartezyen felsefe ile ilgili tartışmalara odaklanmaktadır. Son olarak, Spinoza'nın zaman felsefesini Laplaceçı determinizm ve blok evren teorisi gibi modern görüşlerle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektedir. Zamanın gerçek dışı olduğu yönündeki argümanlar genellikle gündelik zaman algımızın sorgulanması üzerine inşa edilmektedir. Spinoza, tüm varlıkların ebedî olanla ilişkisi içerisinde kavranması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre ebediyet özünde zamansızdır, ancak zamandaki öncesiz ve sonrası olma durumunu gerektirir. Spinoza, süreyi varlığın ebedî doğasına benzer bir etkinlik olarak tanımlamıştır. Süre başlı başına zamansal değildir, ancak sürenin niceliksel karşılaştırmalar yoluyla sınırlandırılması sonucunda zaman ortaya çıkar. Spinoza'nın zamanı perspektife bağlıdır; bizle evren arasındaki ilişkiden doğar. Onun zorunluluğa dayanan zamansızlık düşüncesi blok evren teorisini çağırır. Ne var ki Spinoza —blok evren teorisinin altında yatan düşüncelerden biri olan— mekanistik anlayışı nedenselliği dışsal olarak ele almakla eleştirmiş, bunun yerine ebedî olanla fiziksel zorunluluğun ontolojik bütünleşmesini önermiştir.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, Descartes, determinizm, zaman felsefesi, ebediyet

ABSTRACT

Spinoza is often labeled a philosopher who believed that time was unreal. This article addresses Spinoza's views on time, emphasizing that the concepts he mooted on the topic and his general conceptualization of time must be carefully examined. The paper also attends to the historical contexts of Spinoza's ideas on time, for instance, the debates on infinity, causation, God, and Cartesian philosophy prevailing in that era. Finally, Spinoza's philosophy of time is examined against modern beliefs such as Laplacian determinism and the block universe theory. Arguments favoring the unreality of time are generally based on questioning our daily perceptions of time. Spinoza emphasized that everything should be conceptualized in relation to the eternal. According to him, eternity is timeless in itself, but it entails sempiternity. Spinoza defined duration as an activity akin to the eternal nature of being. Duration is not temporal per se. Rather, time is created by delimiting duration through quantitative comparisons. Spinoza's time is perspectival: it emanates from a specific relationship between human beings and the universe. His view of timelessness based on causal necessities connotes the block universe theory. However, Spinoza criticized the mechanistic conception, —an underlying theme of the block universe theory— for deeming causal relations as external. Instead, he offered an ontological unification of the eternal being and physical necessity.

Keywords: Spinoza, Descartes, determinism, philosophy of time, eternity

Başvuru/Submitted : 08.09.2023

Revizyon Talebi/
Revision Requested : 23.11.2023

Son Revizyon/
Last Revision Received : 06.12.2023

Kabul/Accepted : 06.12.2023

Online Yayın /
Published Online : 20.12.2023

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

EXTENDED ABSTRACT

Physicists and philosophers have questioned the reality of time in varied ways. It may appear absurd to claim that time is unreal, but what is questioned is our daily perception of time. McTaggart's paradox represents a well-known argument for the unreality of time. McTaggart defined two different conceptions of time: the A-series and the B-series. The A-series plots events as future, present, or past. Future events first become present, and then past, denoting a constant change in temporal representations. Therefore, the A-series notion is self-contradictory. The B-series conception positions events in relation to each other as either earlier or later. McTaggart argued that the reality of time should depend on the A-series and concluded that time is unreal because this representation is self-contradictory.

McTaggart mentioned Spinoza among philosophers who thought time was unreal.¹ However, Spinoza's stance toward the reality of time is debatable. In any case, Spinoza's justifications for questioning our perception of time differed substantially from present-day ideas on this topic. This article addresses Spinoza's view on time, emphasizing that his general understanding of time and the varied concepts he mooted in this context should be carefully scrutinized. The present paper also attends to the historical contexts of Spinoza's ideas on time, for instance, the then-prevailing debates on infinity, causation, God, and the Cartesian philosophy of nature. Finally, the study examines Spinoza's philosophy of time against modern notions such as Laplacian determinism and the block universe theory that was postulated in congruence with determinism.

According to Alexandre Kojève, although Spinoza successfully developed the ideal of the whole, his theory lacked the essential element of time.² McTaggart and Kojève are not the only scholars who believe that Spinoza rejected the reality of time. Spinoza emphasized that everything should be conceptualized *sub specie aeternitatis*, or viewed in relation to the eternal. On the other hand, his understanding of infinity was not based on what is temporal: he stated clearly that the eternal being should not be defined in relation to duration or time. Eternity has been defined in two discrete ways throughout the history of philosophy. First, the Aristotelian definition asserts an eternity with no beginning or end in time (sempiternity). Second, the Platonist definition states that eternity characterizes that which is unchanging and timeless (e.g., Plato's theory of forms). Spinoza's conception appears to approximate the opinion of timeless infinity because he insisted that the eternal being is beyond time. Yet, Spinoza did not posit an ontological distinction between the finite world and the eternal being that transcends our world. In this sense, his consideration of the eternal is said to entail sempiternity.³

Duration (*Lat.* duratio) forms a crucial concept in Spinoza's view of time. Spinoza associated duration with eternity and substance, describing it as an "indefinite continuation of existence." (E2D5) Duration is the persistence of finite things; thus, it refers to an activity similar to the eternal existence of being rather than a temporal period. Duration is not temporal per se. Rather, time is created by delimiting duration through quantitative comparisons. Hence, time results from the way we cognize and determine phenomena, even though substance is unbounded and infinite in all ways. From the modern epistemic viewpoint, Spinoza's time is perspectival: it emanates from the specific relationship between human beings and the universe.

At first glance, Spinoza's timeless understanding of the infinite resembles Laplacian determinism and approximates the block universe theory, which suggests that the universe is fixed in four dimensions. However, Spinoza's ontology differed in an essential aspect: it did not depend on a mechanistic natural philosophy according to which causal relations are external. Conversely, Spinoza unified God as the immanent cause and transient causation, proposing that the substance causes itself. Therefore, Spinoza criticized Cartesian philosophy, which deemed that movement and matter were detached from each other. Spinoza's critique also indicated the metaphysical unification of the eternal being and physical necessity.

Giriş

J. Ellis McTaggart, zamanın gerçek dışılığı üzerine yazdığı ünlü makalesine, zamanın gerçek olmadığını ileri sürmenin hiç kuşkusuz paradoksal görüldüğünü teslim ederek başlar.⁴ McTaggart ardından Kant, Hegel ve Schopenhauer'ın yanı sıra Spinoza'yı da zamanı gerçek dışı olarak değerlendiren filozoflar arasında sayar. Zamanın gerçek dışılığı ilk bakışta oldukça paradoksal gözükmektedir. Tüm gündelik deneyimlerimizde zamanın akışını hissederiz. Dahası, herhangi bir öznel deneyimi zamandan bağımsız olarak ele almak, hatta hayal etmek dahi mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte, zamana ilişkin öznel deneyimimizle öznenin algılayışından bağımsız bir doğa tasarımıdaki

¹ J. Ellis McTaggart, "The Unreality of Time," *Mind* 17, no. 68 (1908), 31.

² Alexandre Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel* (Ithaca: Cornell University Press, 1980).

³ Jonathan Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

⁴ McTaggart, "The Unreality of Time," *Mind* 17, sayı 68 (1908): 31.

zamansallık birbirinden ayrı olarak ele alındığında, zamanın gerçekliği tartışması anlamlı bir zemine taşınmaktadır. Bu konudaki en yaygın görüşlerden biri, zamana ilişkin öznel deneyimimizin bir tür illüzyon olduğu yönündedir; yanılısamanın ardında olduğu öne sürülen gerçeklik ise duruma göre sezgisel, a-priorik veya bilimsel temellendirmeler yoluyla savunuluyor olabilir. Zamanın varlığını tümünden reddeden Parmenides⁵ bu düşüncenin en iyi bilinen temsilcilerinden biridir. Parmenides'in tutumuna yakın görüşler ileri süren filozoflar arasında, belirli metafizik unsurların, örneğin Tanrı'nın zamandan münezzehe olması gerektiğini, ancak zamanla ilintili olarak kavrayabildiğimiz değişimin bir yanılısama olduğunu savunanlar mevcuttur.

Zamanla ilgili olarak kullanılan hangi kavramların gerçek olduğu da çağdaş felsefede tartışmaya açılmıştır. Söz konusu tartışmada, blok evren görüşü (veya ebedicilik, *İng.* eternalism) geçmiş, şimdi ve geleceğin değişmez bir şekilde var olduğunu, genişleyen blok evren görüşü geçmiş ve şimdinin var olduğunu ancak geleceğin var olmadığını, şimdıcilik (*İng.* presentism) ise yalnızca şimdiki zamandaki şeylerin var olduğunu ileri sürer.⁶ Fizikte, Görelilik Kuramı temelinde geliştirilen kimi argümanlar gündelik zaman algımızı sorgulayan bu türden düşüncelere destek sunabilmektedir. Görelilikte zamanın gerçekliğiyle ilgili tartışmaları etkileyen en önemli düşüncelerden biri, herhangi bir referans sistemindeki gözlemcinin zaman algısına dayalı olmayan evrensel nitelikteki bir zamansal akışın mümkün olmamasıdır. Örneğin, A ve B olaylarını gözlemleyen iki farklı gözlemciden biri bu olayları eşzamanlı olarak algılamakta, başka bir gözlemci A olayının B'den önce gerçekleştiği algısına sahip olabilir. Bu durum söz konusu iki gözlemcinin farklı referans sistemlerinde bulunmalarına, yani farklı hareket durumlarında olmalarına bağlıdır. Öznel bir zaman algısıyla örtüşen evrensel bir zaman akışının var olamayacağı düşüncesi, deneyimlenen zamanın gerçekliğine yönelik şüphecilik destekler niteliktedir.⁷ Nitekim Görelilik Kuramı'nı ortaya atan Albert Einstein, hayatının son zamanlarında yakın bir arkadaşının ölümü üzerine yazdığı bir mektupta, arkadaşının kendisinden önce dünyadan göçmüş olmasının bir anlamı olmadığını, fiziğe inananlara göre geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ayrımın yalnızca inatçı bir illüzyon olduğunu ifade etmiştir.⁸

McTaggart zamanla ilgili iki farklı kavrayış ortaya atar ve bunları zamanın A-serisi ve zamanın B-serisi olarak tanımlar. A-serisine göre olaylar geleceğe, şimdیه veya geçmişe aittir. Geleceğe ait olaylar zamanın akışıyla birlikte şimdیه ve ardından geçmişe ait hale gelirler. B-serisi ise olayları birbirinden önce veya sonra gelişine göre sıralandırmakta, bu sıralandırmadaki değişmezliği temel almaktadır. McTaggart, zamanın gerçek olarak kabul edilebilmesi için A-serisinin temel alınması gerektiğini, ancak A-serisinde geçmiş, şimdi ve gelecek olarak kabul edilen şeyin değişim halinde olması nedeniyle bir olayın hem gelecek, (olay gerçekleşirken) hem şimdi hem de geleceğe ait olarak kategorize edilebileceğini, bunun ise A-serisi için bir çelişki anlamına geldiğini ileri sürmüştür. McTaggart buradan hareketle zamanın gerçek dışı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bu makale, Spinoza'nın zamanı bir yanılısama olarak görüp görmediği sorusuna odaklanacaktır. Spinoza'nın ebediyet ile bizim zaman algımız arasındaki çelişkiye odaklanıyor oluşu, neden zaman dışılığı savunan bir filozof olarak görüldüğüne dair bir ipucu niteliğindedir. Bununla birlikte Spinoza'nın zamanın gerçekliğini reddeden bir filozof olup olmadığı tartışmaya açık bir meseledir. Spinoza'nın zaman kavramına yönelik eleştirisinin Parmenides ve McTaggart gibi filozoflarda görüldüğü üzere değişimle birlikte ortaya çıkan çelişkilere odaklanan bir eleştiri tarzından oldukça farklı bir niteliği bulunmaktadır. Spinoza tüm kavramlarda olduğu gibi zamanı tanımlarken de tözün tanımından yola çıkar. Töz ebedidir, bu anlamda ancak bizim perspektifimizden geçerli olan, belirli olayların birbirinden önce veya sonra gelmesi gibi durumlar, zorunlu olarak var olan ve sonsuz bir bütünlüğe sahip olan varlığın tamamına bakıldığında anlamını yitirirler. Bu ise Spinoza açısından değişim ve zamanla ilgili içsel bir çelişkinin var olduğu değil, insanın doğayı algılayışında ortaya çıkan zamanın tözdeki zorunluluğun ebedî gerçekliğinden uzaklaşan bir doğası olduğu anlamına gelir.

Spinoza'nın zaman felsefesiyle ilgili bu sorgulamadaki en etkili araç, Spinoza'nın zamanla ilgili görüşlerinin tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirilerek onun sistematiğindeki kavramsal zenginliğin açığa çıkarılması olacaktır. Buna bağlı olarak, makalenin ilk bölümünde Spinoza'nın zamanın sonsuzlukla ve değişimle olan ilişkisi hakkında ne tür fikirler ileri sürdüğü üzerinde durulacaktır. Makalenin ikinci bölümünde Spinoza'nın zamanla ilgili olarak ortaya attığı iki kavram olan *tempus* ve *duratio* arasındaki ayrıma ve bu kavramsal ayrımın sonsuzlukla nasıl bir ilişkisi olduğu sorusuna odaklanılacaktır. Spinoza'nın zaman felsefesine dair varılacak sonuçlarda Spinoza sonrası dönemdeki tartış-

⁵ Ronald C Hoy, "Parmenides' Complete Rejection of Time," *The Journal of Philosophy* 91, sayı 11 (1994): 573–598.

⁶ Sean Enda Power, *Philosophy of Time: A Contemporary Introduction* (New York: Routledge, 2021).

⁷ Blok evren teorisi, Görelilik Kuramı'na dayalı olarak zamanın gerçek dışı olduğu savını öne sürmektedir. Bu felsefi görüşe göre dört boyutlu bir uzay-zamanda zamanın akışı söz konusu değildir; yalnızca –McTaggart'ın zamanın B teorisi kapsamında ele aldığı üzere— olayların birbirinden önce veya sonra geldiği söylenebilir. Görelilik Kuramı'nın kesin bir şekilde öznel zamanın, yani zamanın akışının bir illüzyon olduğu düşüncesini ve buna bağlı olarak ebediciliği destekleyip desteklemediği tartışmalıdır. Bununla birlikte, tartışmasız olan bir şey varsa o da Einstein'ın kuramının Newton'ın benimsediği mutlak zaman düşüncesine karşı –Leibniz'in de savunduğu— ilişkisel zaman anlayışına dayandığı, mutlak zaman düşüncesine ise eşzamanlılığın mutlak olmadığını kanıtlamak suretiyle karşı çıktığıdır.

⁸ Pierre Speziali, *Albert Einstein-Michele Besso Correspondance, 1903-1955* (Paris: Hermann, 1972), 114.

maların bağlamı hayli önemli olduğundan, makalenin son bölümünde zaman ve nedensellik ile ilgili güncel yaklaşımların odağında yapılacak genel bir değerlendirmeye yer verilecektir.

1. Tözün Ebediliğinden Ne Anlamalıyız?

Alexandre Kojève'e göre Spinoza bütünü, sistematik veya döngüsel olanın idealini oluşturabilmiştir ancak onun sisteminin zamanda gerçekleşmesi imkansızdır.^{9,10} McTaggart ve Kojève'in yanı sıra, Spinoza'nın Parmenides çizgisinde kalarak zamanı gerçek dışı gördüğünü düşünen (Ernst Bloch gibi) başka filozoflar da vardır. Spinoza'nın zamanın gerçekliğine ve genel olarak zaman ve varlık ilişkisine dair düşünceleri, en temelde onun tanımladığı şekliyle ebediyet (Lat. aeternitas) kavramının aydınlatılması ile anlaşılabilir. Spinoza'ya göre varlık tek bir tözden ibarettir. Töz kendi kendisinin nedenidir (causa sui) (E1T1), sınırlanamaz ve bölünemez (E1Ö13); tözün özü varoluşunu gerektirir (E1Ö20).¹¹ Töz, sadece kendi cinsinde sonsuz olabilen sıfat (uzam ve düşünce) ve tavırlardan (hareket ve hareketsizlik gibi) farklı olarak mutlak anlamda sonsuz olan Tanrı'dır (E1T6). Spinoza, varlıklara ilişkin nihai kavrayışın *sub specie aeternitatis*, yani ebediyetin bakış açısından olması gerektiği düşüncesindedir. Bu anlamda, tözün zorunlu olarak sonsuz olmasının yanı sıra, ebediyetin perspektifinin epistemik açıdan da mümkün görüldüğünü anlarız. Bu noktada filozofun sistemli bir şekilde tanımladığı metafizik kavramların ayrıntısına girmeksizin dahi, her bakımdan sonsuz olan tözün zamanda da sonsuz olacağı, bir diğer deyişle ezeli ve ebedî olacağı çıkarımında bulunabiliriz. Spinoza, gerçekten de tözün ebedî olduğu kanısındadır; ancak dikkat çekici bir ayrıntı vardır ki, ebediyeti tanımlarken zaman kavramına başvuramaz:

Ebediyet¹² derken, ezeli ve ebedî bir şeyin tam da tanımından zorunlu olarak anlaşılacağı üzere bizzat varoluşu anlıyorum. (E1T8)¹³

Spinoza'nın ebediyeti tanımlarken zaman kavramına başvurmamış olması gayet bilinçli bir tercihtir. Bunu, hemen ardından gelen açıklamadan anlayabiliriz:

Çünkü böyle bir varoluş, tıpkı şeyin özü gibi, ezeli ve ebedî hakikat olarak anlaşılır ve bu yüzden ne süreyle ne de zamanla açıklanabilir; hatta süre, başlangıcı ve sonu olmayan bir şey olarak anlaşılabilir.

Konumuz açısından son derece önemli olmakla birlikte, bu açıklamada sözü edilen süre (duratio) ile zaman (tempus) arasındaki ayrımı şimdilik bir yana bırakacak olursak, Spinoza burada açıkça ebedî olanın, zamanda önceye ve sonraya sonsuzca yayılan bir şey olmadığını belirtmektedir. Ebedî olanın tanımından zorunlu olarak anlaşılacak bir ebedilik, tözün tanımına dayanan bir düşüncedir. Spinoza tözün özü ve varoluş arasındaki zorunlu ilişkiyi burada ebedî olma durumuna uygulamaktadır. Ebediyet, tanım itibarıyla var olmama ile ilişkilendirilemez; bu nedenle zamansal bir başlangıç ve son düşüncesi, böyle bir başlangıç ve sonun olmadığı düşünülse bile, ebedî olanla uyuşmamaktadır. İleride vurgulayacağımız gibi, bu düşünce Spinoza'nın zaman kavramının ancak niceliksel bir karşılaştırma, bir tür ölçüm sonucunda ortaya çıktığı savı ile yakından ilişkilidir. Jonathan Bennett, Spinoza'nın mantıksal zorunluluk sonucu var olma ile ebediliği birbirine bağlı olarak ele aldığını belirtmiştir.¹⁴ Buna karşın, Harry Wolfson ise Spinoza'nın *Metafizik Düşünceler (Cogitata Metaphysica)* adlı eserinde ebediyetin gerçek varlıklar dışındaki şeyler için kullanımına karşı çıktığını belirterek, bunun aksiyomatik doğruları ebedî doğrular olarak kabul eden Kartezyen düşünceye karşı bir eleştiri olduğu yorumunu getirir.¹⁵ Spinoza'nın anladığı şekliyle ebediyet kavramı matematiksel doğrular gibi mantıksal zorunluluklara benzer bir yön taşımaktadır; nitekim Spinoza Tanrı'nın sonsuz doğasından sonlu varlıkların zorunlu olarak çıkmasını tıpkı ezeli bir gerçeklik olarak üçgenin doğasından üçgenin açılarının iki dik açığı eşit oluşunun çıkması gibi kanıtladığını öne sürer (E1Ö17S2N). Bununla birlikte, ebediyet kavramında herhangi bir mantıksal zorunluluğun

⁹ Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel* (Ithaca: Cornell University Press, 1980).

¹⁰ Kojève, Spinoza'daki idealin Hegel tarafından tarihsel süreç içindeki bir insan tarafından yazılabilecek zamansal bir sisteme dönüştürülebildiğini öne sürer. Kojève'in Spinoza yorumu Hegel'in Spinoza'ya yönelik aközizm eleştirisine dayanır. Hegel, Spinoza'nın sınırlı olan dünyayı açıklayamadığı, bu nedenle Spinoza'nın aslında Tanrı-Doğa özdeşliği üzerinden Tanrı'yı değil, ama Tanrı'dan ayrı bir evreni yadsıdığı kanısındadır. Hegel'in Spinoza ilişkisi ve zamanla ilgili olarak bkz. Pierre Macherey, *Hegel or Spinoza*, çev. Susan M. Ruddick (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011); Yitzhak Y. Melamed, "Acosmism or Weak Individuals?: Hegel, Spinoza, and the Reality of the Finite", *Journal of the History of Philosophy* 48, sayı 1 (2010): 77-92; Yitzhak Melamed, "Hegel, Spinoza, and McTaggart on the Reality of Time", *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus / International Yearbook of German Idealism*, sayı 14 (2016): 211-234. Övünç Cengiz, "Her Belirlem Bir Yadsımadır": Hegel, Spinoza ve aközizm", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 34 (2022): 187-207.

¹¹ Kısaltmalarla ilgili açıklama: Spinoza'ya yapılan referanslarda uluslararası literatürde yaygın olarak başvurulan sisteme uyulmuştur. Buna göre; Ethica kitabının bölümleri için E (yanında bölüm numarası), aynı şekilde bu kitaptaki tanımlar için T, önermeler için Ö, önerme sonuçları için S ve notlar için N harfi; Spinoza'nın *Cogitata Metaphysica (Metafizik Düşünceler)* adlı eserine atf yapılırken CM, mektuplarına atf yapılırken ise Ep. kısaltması kullanılacaktır.

¹² Platon ve Spinoza gibi filozofların metafizik anlamdaki kalıcılık ve sonsuzlukla ilgili düşünceleri dilimizde genellikle "ezeli-ebedî" ifadesiyle karşılanmakta, burada alıntılanan Türkçe metinde de aslında ezeli ve ebedî ifadesi geçmektedir. Bilindiği gibi, ebedî kelimesinin kökeninde, "sonu olmayan ilerideki zaman" anlamı bulunmakta, ezel kelimesi ise öncesizlik anlamındaki sonsuzluk anlamına gelmektedir. Bu açıdan, *aeternitas* (Ing. eternity) kavramının "ezeli ve ebedî" şeklinde tercüme edilmesinin zamansallığa ilişkin vurguyu arttırdığı kanaatindeyiz. Bir diğer sorun ise *aeternitas* kelimesinin aksine ezeli-ebedî ifadesinin bir isim olmasıdır. Bu nedenlerden ötürü bu makalede *aeternitas* kavramının karşılığı olarak "ebediyet" kelimesini kullanıyoruz.

¹³ Benedictus de Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 35. (*Ethica*'dan yapılan diğer alıntılarda da bu çeviri temel alınacaktır.)

¹⁴ Jonathan Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 204.

¹⁵ Harry A. Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, vol. I (Cambridge: Harvard University Press, 1934), 367.

zamansız gerçekliğinin ötesinde bir anlam da bulunmaktadır. Spinoza'ya göre gerçeklik ve mükemmellik aynı anlama gelir (E2T6). Ebedî olanın belirli bir zaman periyodu ile sınırlanmış olanı aşması herhangi bir mantıksal zorunluluğun ötesinde bir durumdur, çünkü ebedî olan (elbette burada Spinoza açısından söz konusu olan *Deus, sive Natura*'dır), özü ve varoluşu itibarıyla olabilecek en gerçek şeydir (çünkü o en mükemmeldir); bu açıdan o sınırlanmamışlığın kendisidir. Dolayısıyla, ebediyet de sınırlı olanların nicelikleri temelinde belirli hale getirdiğimiz zamanı aşan bir niteliktedir.

Spinoza, *Ethica*'nın 4. bölümünün önsözünde mükemmelliğin genel anlamda gerçeklik olduğu düşüncesini yineler. Mükemmellik, etkide bulunan varlığın özüyle ilgili bir şeydir ve bunun o varlığın etki süresiyle hiçbir alakası yoktur; öyle ki bir birey varlığını daha uzun süre sürdürdü diye onun daha mükemmel olduğunu söyleyemeyiz. Bu temelde, Spinoza'ya göre gerçekliğin etkin halde bulunmayla ilgili bir şey olduğu, zamana yayılan bir şey olmadığı sonucuna varabiliriz. Bu sonuç Spinoza'ya göre varlıkta neyin zamansız olduğunu açıklamakta, zamanın gerçekliğiyle ilgili problemi ise tamamen açıklığa kavuşturmamaktadır. Sonsuzluk perspektifinden tanımlanmış gerçekliğin zamana bağlı olarak "daha gerçek" hale gelmeyeceğini söyleyebiliriz; ancak buradan zamanın gerçek dışı olduğu sonucuna varabilir miyiz? Bu soruyu yanıtlamak daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.

Wolfson, Spinoza'nın felsefesindeki ebediyet kavramını analiz ederken, öncelikle bu kavramın felsefe tarihinde iki farklı şekilde tanımlandığına, bu ayrımın ise Platon ve Aristoteles'e kadar dayandığına dikkat çeker.¹⁶ Aristoteles'e göre ebediyet zamanda bir başlangıç ve sonun olmaması durumudur.¹⁷ Platon'a göre ise ebediyet esasında varlığın zamanda kesintisiz bir şekilde devam etmesi değil, değişmez biçimde var olanların zamandan bağımsız oluşudur. Platon'un ebediyet tanımı idealar evreni ile algılanabilir evren arasındaki keskin ayrıma dayanır. Buna göre ebedî olma, belirli bir başlangıç anı olan, yaratılmış duyular evrenine değil, değiştirilemez ve ayrıştırılamaz olan, tüm zamansal ilişkilerden soyutlanmış nitelikteki idealar evrenine özgü bir durumdur. Bunun başlıca nedeni Platon'un zamanı hareketle ilişkili bir kavram olarak ele alması, zamanın kendisinin gök cisimlerinin hareketiyle birlikte oluştuğunu düşünmesidir (*Timaios*, 38d-39d). Orta Çağ'da Spinoza'nın esin kaynağı olan Arap ve Yahudi filozofların ebediyeti hem Tanrı'nın değişmezliği, hareket ettirilemezliği ve bölünemezliği, hem de Tanrı'nın zorunlu varlığı anlamında kullandığı görülür. Spinoza'nın ebediyetle ilgili görüşü bu düşüncelerden etkilenmiştir.¹⁸

Wolfson'un dikkat çektiği bu tarihsel bağlantıya rağmen, Spinoza'nın metafiziğinin Platoncu ve yeni-Platoncu düşüncedeki zamandan münezzehe ebediyet anlayışından farklı olarak, duyularla bilinenin ötesinde, aşkın bir sonsuzluk kavramını içermediğine dikkat çekmek istiyoruz. Zamanın ve değişimin illüzyon olduğu düşüncesi, bu tür bir ideal evrenin var olduğu inancıyla uyuşmaktadır. Ancak Spinoza'nın ontolojisinde böylesi bir Tanrısal aşkınlık söz konusu değildir. Ampirik bilginin güvenilirliği açısından da Spinoza Platon ve ardılları kadar kötümser değildir. Öyle ki; doğrudan doğruya duyular nedeniyle değil, hayal gücünün etkisiyle, aslında aklın yargıları nedeniyle, gerçek olanla olmayanı birbirinden ayırt edemememiz durumunda yanılgıya kapılmış oluruz (E217, Ep. 12). Bu açıdan Spinoza'nın metafiziğindeki zamansız ebediyet anlayışının ampirik olandan tamamen ayrılmış olduğu gibi bir sonuca varılamaz. Ondaki zamansızlık kavramının, Bennett'ın ifadesiyle, zamandaki ezeli ve ebedî oluşu (sempiternity) gerektirdiği (veya içerdiği) yorumu akla uygun gözükmemektedir.¹⁹

Spinoza'nın Tanrı ve doğadaki determinizm ilişkisini ele alış tarzı onun ebediyeti nasıl kavradığını anlamamıza yardımcı olabilir. Ebediyet, aktüel (fiilîlik) olandan ibarettir ve doğada olumsal bir şey yoktur. Tanrı'nın mutlak kudreti ezelden beri aktüeldi ve bu aktüalite ebediyete kadar aynı şekilde sürecektir (E1Ö17S2N). Ebediyette şimdi, önce veya sonra gibi şeyler yoktur. Bu durum Tanrı'nın mükemmel oluşunun onun etkilerinin olduğundan başka türlü olamayacak olmasını gerektirmesi, dolayısıyla Tanrı'nın edimleri ile iradesi arasında bir ayrım yapılmasının anlamsız olması ile koşut olarak ele alınmalıdır (E1Ö33N2). Spinoza'nın Tanrı anlayışı ve bu konuyla ilgili –örneğin Spinoza'nın materyalist felsefeyle olan mesafesi veya panteist olup olmadığı gibi— problemler başlı başına ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.²⁰ Bununla birlikte, ebedî olanın doğasını ve zamanla ilişkisini anlamak adına, Spinoza'nın Tanrı'yı doğaya içkin olarak görmesinin sonuçları üzerine durmayı gerekli görüyoruz. İçkinliğin önemli bir sonucu, esasında tek bir doğa var olmasına rağmen neden-sonuç ilişkilerinin hangi kısmına odaklandığımızı göre iki türlü doğayı görebilmemizdir. *Natura naturans*, kendinde kavranan, etkin, sonsuz ve tek bir özgür neden olarak var olan Tanrı'dır

¹⁶ Harry A. Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, vol. I (Cambridge: Harvard University Press, 1934), 358-359.

¹⁷ Bu anlamdaki sonsuzluk için Latince'de *semper* (her zaman) ve *aeternitas* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşturulan *sempiternity* (İng.) kavramı da kullanılmakta, bu kavramın Türkçe'de kimi zaman "ezelilik", "ezeli olma" ifadeleriyle karşılandığı görülmektedir.

¹⁸ Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, 366.

¹⁹ Bennett, *A Study of Spinoza's Ethics*, 205.

²⁰ Spinoza'nın materyalizme yakın olduğu, panteist olduğu veya panenteist olduğu şeklinde yorumlar bulunmakla birlikte, ağırlıklı görüş Spinoza'nın panteist olduğu yönündedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Osman Gazi Birgül, "Spinoza'ya Dair Panteist ve Panenteist Kategorizasyonlar," *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar* 12, sayı 1 (2019): 132-149; Yitzhak Y. Melamed, "Spinoza's Metaphysics of Substance: The Substance-Mode Relation as a Relation of Inherence and Predication," *Philosophy and Phenomenological Research* 78, sayı 1 (2009): 17-82; Amihud Gilead, "Why Spinoza Was Not a Panentheist," *Philosophia* 49, sayı 5 (2021): 2041-2051; Jonathan Bushnell Bakker, "Deborin's Materialist Interpretation of Spinoza", *Studies in Soviet Thought* 24, sayı 3, 1982, 175-183.

(E1Ö29N). *Natura naturata* ise edilgen, Tanrı aracılığıyla kavranan, zorunluluğu yine Tanrı'ya dayanan ve içinde bulunduğumuz sonlu dünyadaki tek tek varlıkları kapsayan doğadır. Bu iki doğa kavrayışı varlığın geneli açısından ancak neden ve sonuca ilişkin olmaları açısından ayırıştırılabilir; tözü oluşturmaları açısından ise birbirinden ayrı değildirler. Dolayısıyla monist bir yaklaşım söz konusudur.

Tanrı'nın doğaya içkin olması, tersinden düşünüldüğünde sonlu varlıkların sonsuz olan Tanrı'da içerilmesi anlamına gelir.²¹ Bu tür bir kavrayışın nedenselliğinin ve Spinoza'nın sonlu varlıklara özgü bir kavram olarak değerlendirdiği zamanın ele alınışı açısından önemli bir sonucu vardır. Tözün tek oluşu ile birlikte madde ve neden-sonuç ilişkilerini fiziksel temelde açıklayan hareket birbiriyle bütünleşmiştir. Dolayısıyla, Newton fiziğiyle uyumlu bir dünya görüşü sunan Kartezyen felsefede görüldüğü üzere, tamamen edilgen nitelikteki maddeden ibaret, fail nedensellik sınırlı (ki bu açıdan Spinoza'nın felsefesiyle Kartezyen görüş arasında herhangi bir zıtlık bulunmamaktadır), belirli bir başlangıcı olan, ilk hareketini Tanrı'ya borçlu olan ve bu doğrultuda kurulu bir saat gibi işleyen bir doğa anlayışı değil, kendi kendisinin nedeni olan varlıkta neden ve sonucun tözsel olarak bütünleştiği, ezeli ve ebedî, hareketin yalnızca sonsuz bir tavır olarak ayrımsanabileceği bir varlık söz konusudur.²² George Parkinson, Spinoza'nın felsefesinde ortaya konan tözün içsel bir dinamizmi olduğunu vurgular ve bu görüşünü Spinoza'nın Tschirnhaus'a yazdığı mektuplardaki düşünceleri ve Descartes'a yönelik eleştirileri ile destekler.²³ Spinoza'ya göre Descartes maddeyi yalnızca uzam üzerinden tanımlamış, böylece hareketi maddî olana Tanrı tarafından dışarıdan uygulanan bir etmen olarak değerlendirmiştir; oysa maddenin ebedî ve sonsuz özü yansıtacak şekilde tanımlanması gerekmektedir. Hareketin fail nedeni, içsel ve içkin bir neden olarak Tanrı'dır.²⁴

Ebedî olanın nedensel rolünü anlamak adına Spinoza'nın Tanrı ile sonlu varlıklardan oluşan dünya arasındaki ilişkiyi nasıl ele aldığına daha yakından bakalım. *Deus, sive Natura* ifadesindeki Tanrı-Doğa özdeşliği doğa, sonsuzluğu bakımından ele alındığında geçerlidir. Dolayısıyla, Spinoza'ya göre Tanrı cismanî varlıklardan ibaret bir doğa ile bir tutulamaz (Ep. 73).²⁵ Diğer yandan, Spinoza'nın insan biçimci bir Tanrı anlayışını da kesin bir şekilde reddettiği bilinmektedir.²⁶ Tanrı, sonsuzluğun ve sınırlanmamışlığın tanımının getirdiği zorunluluklar üzerinden ortaya konur; dahası Tanrı bizzat sonsuzluğun kendisidir (E1T6). Bu durumda, sonsuz ile sonlu arasındaki belirlenim ilişkisi nasıl kurulabilir? Aslında, Pierre Macherey'in vurguladığı gibi sonlu ile sonsuz Spinoza'ya göre farklı düzenlere veya nedensellik yasalarına tabi dünyalar değildir. Bu anlamda, Spinoza'nın bunlar arasındaki uyumu keşfetmek gibi bir arayışı yoktur.²⁷ Sonsuz olan töz ile tavırları arasında zamandaki yaratılışa bağlı olarak gerçekleşen mekanik bir belirlenim veya parça-bütün ilişkisi de söz konusu değildir.²⁸ Sonsuzluk, parçalar arasındaki dışsal, soyutlanmış, sayısal ilişkilere dayanmaz. Aksine, sonsuzluğun uzamdaki etkisi nedendeki kudretin yoğunluğu şeklinde görülür. Vittorio Morfino, aynı düşünce hattında kalarak önemli bir bağlantıya dikkat çeker.²⁹ *Causa sui* kavramı, tavırların dış bir etken olmaksızın sonsuz bir biçimde tözde üretiliyor olmasını açıklamaktadır. Bu kavramın ardında ise Spinoza'nın içkin nedensellik temelinde savunduğu monist yaklaşım yatmaktadır. Buna göre, Tanrı her şeyin geçişli nedeni değil, içkin nedenidir (E1Ö18). Diğer yandan, sonlu olan tekil bir şeyin varlığı ve etkinliği, kendisi gibi başka sonlu varlıklardan etkilenir ve bu ilişkilene sonsuza dek sürer (E1Ö28). Geçişli nedensellik çok sayıdaki sonlu varlık arasındaki bu tür ilişkilene biçimidir. Morfino, Spinoza'nın bu şekilde ilk bakışta iki farklı varlık seviyesi gibi gözükten sonsuz ile sonlu olanı örtüştürdüğünü vurgular.³⁰

Descartes da Spinoza gibi Tanrı'nın sonsuz olduğuna inanmaktaydı. Bununla birlikte, Kartezyen doğa görüşü tekil olarak belirlenmiş varlıkların arasındaki dışsal nedensellik ilişkilerinin uzamda mekanik olarak gerçekleştiği ve Tanrı'nın ise bu mekanik ilişkilerin başlangıcının sorumlusu olduğu savlarını içerir. Spinoza ise, dışsal olarak gerçekleşen nedensellik ilişkilerinin varlığa ilişkin sınırlı bir kavrayışa dayandığını, sonlu ve tekil olanın belirleniminin dışsal bir ilk nedene dayandırılmayacağını, bunun yerine sonlu varlıkların içkin ve zamansız bir kudrete sahip olan sonsuzlukta içerildiğini, sonlu varlıkların belirleniminin sonsuz olanla ilişkisi üzerinden kavranabileceğini öne sürer.

²¹ Buradaki yorumun Hegel'in Spinoza'ya yönelik aközizm nitelemesini çağrıştırdığı fark edilecektir, ancak Hegel'in eleştirisinde sadece sonlu olanın yadsınmasının sonsuzu tanımlamakta yeterli olmayacağı ve yalnızca pozitif olana dayanan bir töz anlayışında belirlenmişliğin olamayacağı düşünceleri gibi başka ayrıntılar söz konusudur. Bu konudaki nihai yorumu okuyucuya bırakıyoruz.

²² Tanrı'nın bir sıfatı olarak uzam, uzamın sonsuz tavırları olarak ise hareket ve hareketsizlik vardır. Bunlar, sonsuz tavırlar olarak tözden yalnızca belirli bir kavranış biçimine denk düşmeleri bakımından ayrılmaktadır. Zira sıfat ve tavırlar tek ve sonsuz varlık olan tözden ayrı değildirler.

²³ George Henry Radcliffe Parkinson, "Hegel, Pantheism, and Spinoza," *Journal of the History of Ideas* 38, sayı 3 (1977): 458.

²⁴ Parkinson, "Hegel, Pantheism, and Spinoza," 458.

²⁵ Spinoza'nın *Ethica* dışındaki eserleri ve mektuplarıyla ilgili başvuru başlıca kaynak: Spinoza, *Complete Works*, ed. Michael L. Morgan, çev. Samuel Shirley (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2002).

²⁶ Spinoza, *Tractatus Theologico Politicus ya da Tanrıbilimsel Politik İnceleme*, çev. Betül Ertuğrul (Bursa: Biblos, 2008).

²⁷ Pierre Macherey, *Hegel or Spinoza*, çev. Susan M. Ruddick (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011), 141.

²⁸ Macherey, *Hegel or Spinoza*, 100-101.

²⁹ Vittorio Morfino, "Causa sui or Wechselwirkung: Engels between Spinoza and Hegel", *Historical Materialism* 16, sayı 1 (2008): 9-35.

³⁰ Morfino, "Causa sui or Wechselwirkung: Engels between Spinoza and Hegel", 20.

Dolayısıyla, ebedî olan, bizim zamanla ilgili öznel algımızı aşan bir yapıdadır. Peki, bizler zamanı nasıl algılıyor ve anlamlandırıyoruz? Ve dahası, ebediyeti nasıl kavrayabiliyoruz? Bir sonraki kısımda Spinoza'nın bu sorulara ilişkin yanıtlarını ele alacağız.

2. Bireyin Perspektifinden Zaman: *Tempus* ve *Duratio*

Spinoza, bir şeyin ne olduğu ve nasıl kavrandığı meselelerini her zaman birbirleriyle ilişkili olarak ele alır.³¹ Örneğin, sonlu bir varlığın özünü bütünle ilişkisi üzerinden değil de tekil bir belirlenim olarak, sınırlı bir biçimde kavırıyorsak bu özün varoluşu gerektirmediğini söyleriz. Fakat sonlu olanın özünü tözle ilişkisi üzerinden, yani ilk nedeni itibarıyla kavrayacak olursak, tekil olanın özünün Tanrı'da zorunlu olarak var olduğunu söyleriz. Çünkü bu öz ebedî varoluşun doğasından tavırların sonsuz bir şekilde çıkması yoluyla belirlenmiştir (E2Ö45N). Spinoza'nın zaman ve sonsuzluk kavramlarına ilişkin çözümlenmeleri ele alınırken bu husus göz önünde bulundurulmalıdır.

Spinoza'nın zamanla ilişkili olarak kullandığı iki Latince kavram süre olarak tercüme edilen *duratio* ve yine zaman olarak tercüme edilen *tempus*'tur. Bu ayrım, Spinoza'nın bireyin zaman algısıyla ebedî gerçekliğin bağlantısını düşünsel olarak inşa ederken kullandığı başlıca araçlardan biridir. Öncelikle, süre kavramı üzerinde duralım. Spinoza'ya göre "süre, var olmanın belirsiz şekilde devam edişidir" (E2T5). *Duratio* kavramının süre (*Ing.* duration) olarak tercüme edilmesi, sürenin belli bir zaman periyodunu tanımladığı yanlışını oluşturabilir.³² Bu kavramın asıl olarak göndermede bulunduğu şey bir tür etkinlik halidir; bu etkinlik ise kendi varlığını sürdürme, var kalmadır. Süre, aslında uzam ve zaman açısından sonlu olan varlıklarda bulunan kendini sürdürme özelliğidir. Sürenin belirsiz olması Tanrı'nın sonsuzluğunda söz konusu olduğu gibi sınırlanmamışlığı tanımlar, ancak süre hem özü hem de varoluşu itibarıyla ebedî olan tözün var kalmasının bir tür yansıması, hatta taklidi olarak değerlendirilebilir.³³

Süre, şeylerin fiilî özünü oluşturan *conatus* kavramıyla yakından bağlantılıdır. *Conatus*, bireylerin varlığını sürdürme çabasıdır ve bu etkinlik olmaksızın bireyin varlığı söz konusu olamaz. Tüm tekil varlıklar, varlığını sürdürme çabasıdadır (E3Ö6). Tekil şeylerin varlığını sürdürme çabası zaman açısından belirsizdir. Spinoza'ya göre bunun ardında yatan şey, varlıkların varoluş zamanlarının sonlanmasının, yani yok olmalarının kendi sürelerindeki bir zorunluluğun sonucunda değil, dışsal etmenler yoluyla gerçekleşiyor oluşudur (E3Ö8). Tanrı'nın kudreti tek tek şeylerin oluşumunu sağlayan tavırlar olarak ortaya çıkar ve bu açıdan şeyin kendisinde kendi varlığını ortadan kaldıracak bir nitelik bulunmaz (E3Ö6, Ep. 12).

Ericka M. Itokazu, Spinoza'nın erken dönem eserlerinde zamanın nesnel varlığını tamamen reddeden bir pozisyonda bulunduğunu, sonsuzluk üzerine yazdığı ünlü 12. Mektup'tan itibaren ise süre kavramını ölçülebilir olan zamandan kesin bir şekilde ayırdığını ve bu kavramı varlıkların heterojen doğasını açıklamak üzere kullanmaya başladığını vurgular.³⁴ *Conatus*'un varlıkların özü olması aynı zamanda onun parçalarına ayrılamayan bir bütünlük oluşu anlamına gelir; bu nedenle süre parçalı olarak ele alınabilen zamandan (*tempus*) farklılaşır. Süre tanımlanamaz, tanımlanırsa zaman kavramıyla karıştırılmış olur. Süreyi hayal edebiliriz, zamansal gibi düşünebiliriz; ancak bu şekilde Tanrı'daki fail nedenselliği geçişli nedensellik olarak düşünmüş olacağımız için sürenin asıl doğasından uzaklaşırız. *Conatus* zorunluluk ilişkisiyle dış dünyaya bağlı olduğu halde, hayal gücü sayesinde geçmiş ve geleceği farklı şekillerde düşünebilir ve böylece gerçekte var olmayan olasılıksal durumları zihnimize oluşturabiliriz (E2Ö44S1). Hayal gücüne dayalı olan zaman, aslında birbirinden ayrılamaz olan öz ve var oluşu ayırarak izole edilmiş bireylerin var olduğu yanılsamasına yol açar.³⁵

Spinoza zamanı (*tempus*) ise şu şekilde tanımlar:

Sürenin belirlenim kazanabilmesi için, onu sabit ve belirlenimli bir harekete sahip olan öteki şeylerin süresiyle karşılaştırırız ve bu karşılaştırmaya zaman denir. Bu sebeple zaman şeylerin bir hali değil, sadece bir düşünce tarzıdır ya da . . . bir akıl varlığıdır. Çünkü zaman süreyi açıklamaya yardımcı olan bir düşünce tarzıdır.³⁶

Bir diğer deyişle, süreyi belirli hale getirip parçalı ve niceliksel olarak kavradığımızda *tempus* kavramıyla özdeşleştirilen zamanı elde etmiş oluruz. Raphael Krut-Landau bunun Spinoza'nın sonluluğun insan zihninin bir ürünü olduğuna yönelik düşüncesinin bir sonucu olduğunu vurgular.³⁷ Sürenin belirlenmiş hale getirilmesi, bir şeyin ikinci bir şey açısından belirlenmiş olmasıdır. Bu ikinci şey de yine ancak bir üçüncü şey açısından belirlenmiş olarak kabul edilebileceğinden ve bu durum sonsuza dek devam edeceğinden, Krut-Landau'ya göre Spinoza açısından zamansal belirlenim sonsuz

³¹ Julie R Klein, "'By Eternity I Understand': Eternity According to Spinoza," *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* פלילוסופ' עיינן, (2002), 296.

³² Raphael Krut-Landau, "Spinoza's Metaphysics of Time," içinde, Ed. Yitzhak Y. Melamed (Hoboken: Wiley Blackwell, 2021), 146.

³³ Krut-Landau, "Spinoza's Metaphysics of Time," 148.

³⁴ Ericka Marie Itokazu, "Temporality and History in Spinoza", *Materialism and Politics* içinde, Ed. Bernardo Bianchi vd. (Berlin: ICI Berlin Press, 2021), 55-72.

³⁵ Itokazu, "Temporality and History in Spinoza", 67-68.

³⁶ Spinoza, "Metafizik Düşünceler," çev. Berk Özcangiller, *Felsefe Arkivi*, sayı 39 (2013): 53.

³⁷ Krut-Landau, "Spinoza's metaphysics of time," 147-148.

bir geriye gidişi gerektirir. Spinoza'nın metafizik sistemine göre, zamanın sonlu olanlar arasındaki bir karşılaştırma oluşu, sonsuzluğu sezgisel olarak kavramamıza elvermeyen, yetersiz bir düşünüş tarzı olduğu anlamına gelir. Spinoza bu durumu çeşitli yerlerde açıkça ifade eder: Ona göre, şeyleri ya zaman ve mekânda buldukları üzere ya da tanrısal olanın zorunluluğu temelinde kavrarız (E5Ö29N). Ancak ebedîlik “zamanla belirlenemez ve zamanla ilişkilendirilemez” (E5Ö23N). Hatta, sürede belirlenmişlik bulunmamasına rağmen, aynı şekilde “sonsuzluğu süreyle açıklamak mümkün değildir” (E5Ö29).

Bu noktada sonluluğun ve parçaya özgü belirlenimlerin insan zihninin ürünü olmasının anlamını tartışmak gerekmektedir. Spinoza'nın “Sonsuzluk Üzerine Mektup” olarak da bilinen 12. mektubu zamanın nesnelliliğiyle ilgili söz konusu problemi aydınlatan ipuçları içermektedir. Bu mektupta Spinoza sonsuzluk problemini ayrıntılı olarak ele alırken nicelik, süre ve zaman kavramları üzerinde de durur. Niceliği hayal gücüne bağlı olarak kavrayacak olursak; sonlu, bölünebilir ve parçalı bir şey gibi düşünmüş oluruz. Niceliği akılla kavrayacak olursak ise onun sonsuz, bölünmez ve parçasız olan tözle özdeş olduğunu görebiliriz. Süre kavramını uygulayabiliyor olmamızın nedeni tavırların varlığıdır. Tözün ise ancak ebedîliğinden söz edilebilir. Tavırlara uyguladığımız keyfi sınırlandırmaları onlara ilişkin kavrayışımız sekteye uğramadan gerçekleştirebiliriz.³⁸ Süreyi belirli sınırlara hapseden zamanın (tempus) ortaya çıkışı, ebedî olan dan sızan süreyi bu ebedî özden koparmak anlamına gelir, çünkü sonlu, sınırlı ve parçalı nicelikler hayal gücüne dayalı kavrayışı yansıtır. Bu nedenle, sayılar, ölçüm ve zaman yoluyla, bunların gerçek anlamını sorgulamaksızın varlığı anlamaya çalışan kişi çıkmaz yollara girmiş olacaktır.³⁹

İmgelem insanın varlıkla ilişkilenmesinde bireyin kendi perspektifini ortaya koyuyor olabilir. Spinoza'ya göre sorunun esas kaynağı, ölçü ve zaman gibi duylara dayalı araçların kullanılması değil, fakat varlığın salt bu araçlara dayanılarak bölünebilirliği gibi düşünülmesidir. Böylesi bir varlık düşüncesinden hareketle sonsuz olan bir şeyin (zamansal sonsuzluğu tanımlayan ebediyetin yanı sıra örneğin kendi cinsinde sonsuz ve bölünemez olan uzamın) kavranabileceği ümidine kapılmak ise daha da büyük bir yanılgıdır. Töz, ne zaman ne de uzam açısından parçalı bir şey gibi düşünülebilir. Buna bağlı olarak, Spinoza matematikle ilgili kendi çağının diğer rasyonalistlerinden ayrılan görüşler ileri sürmüştür. Örneğin, Descartes sınırlı bir büyüklüğün sonsuzca bölünebilmesi durumunu hayal gücünün yarattığı bir çelişki olarak değerlendirmiş, buna karşın Spinoza ise aslında ölçünün ve ölçmede kullandığımız sayıların hayal gücünün bir ürünü olduğunu öne sürmüş ve sonlu bir bütünün sonsuzca bölünebilmesinden doğan paradoksu bu şekilde ortadan kaldırmaya çalışmıştır.⁴⁰ Gerek sonsuz olan tözün, gerekse sonlu bir bütünün bölünmesindeki ve bu bölünmenin sonsuzca sürdürülebilir oluşundaki temel problem, sayılabilir olanın, çok olanın bizim tek bir bütün olan varlığa uyguladığımız bu düşünüş tarzı sonucunda ortaya çıkmasıdır. Sayılabilirlik ve parçalılık Spinoza'ya göre varlığın kendisinde bulunan şeyler değildir.

Burada Spinoza'nın asıl hedefinin doğada bulunan herhangi bir çokluk değil, fakat çokluğa ilişkin spesifik bir yaklaşımı, yani karşılaştırmayı ve oransallığı beraberinde getiren sayılabilirlik olduğunun altını çizmeliyiz. Öyle ki Spinoza'nın kendisi uzam ve düşüncenin (yani iki farklı unsurun) Tözün sıfatları olduğunu, tavırların ise sonsuz sayıda olduğunu düşünmektedir. Fakat tavırlar aslında tözün birliği içerisinde gerçekleşen ve bu birliğin tek oluşunu ortadan kaldıramayacak olan çeşitlenmelerdir. Örneğin cisimlerin çokluğunu bu şekilde açıklayabiliriz. Buna karşın, önümüzdeki masanın üzerinde üç farklı cisim durduğunu belirttiğimizde böylesi bir çokluk tasavvurunun ötesine geçen bir ifadeye bulunmuş oluruz. Spinoza'nın ontolojisi açısından böylesi bir sayısal belirlenim akılla kavranan bir zorunluluğa denk düşüyor olamaz, çünkü üç farklı şeymiş gibi gözükken bu cisimler aslında ayrı ayrı belirlenmiş unsurları bulunmayan, dolayısıyla parçalı olarak düşünülemez olan uzamın bütünlüğünde kavranabilirler.

Ölçü ve sayının yanı sıra, süreyi ölçmekte kullandığımız zaman da Spinoza'ya göre hayal gücünün bir ürünüdür (Ep. 12). Zamanın sonsuzlukla ilişkisi probleminde devam etmeden önce hayal gücünün (*Lat.* imaginatio) Spinoza'nın epistemolojik anlayışındaki rolünü açıklığa kavuşturmalıyız. Varlığa ilişkin bilgi edinmemizin üç temel aracı hayal gücü, akıl ve sezgidir. Hayal gücü bedenün duygulanımlarına ve insanın öznel deneyimine göre belirlenen, değişken ve bu nedenle bulanık bir bilme tarzıdır (E2P40N2). Bununla birlikte, Spinoza'nın kullandığı anlamdaki hayal gücü duylar yoluyla elde edilen bilgiyi de kapsamaktadır. Hayal gücü, bedenün dış nesnelere karşısındaki duygulanımlarının bir sonucu olduğundan, fiziksel olana ilişkin imgeler oluşturulmasına dair her türlü zihinsel süreci kapsamaktadır. Duyu deneyimi ve ondan türetilen tüm zihinsel süreçler hayal gücüne dahildir. Spinoza'ya göre insan bedeninin duygulanımlarının dış nesnelere halihazırda mevcutmuş gibi göstermesi, onların hayal edildiği anlamına gelir (E2Ö17N). Hayal gücünün, en temelde ise hayal gücünün kaynağı olan duyların yanılgıya açık olmasının nedeni ise insanın bu tür

³⁸ Spinoza'nın buradaki düşüncesine dair şöyle bir örnek verebiliriz: Özünde sonsuz olan uzam sıfatının kendisinde hiçbir değişim ve sınırlılık olmaksızın ve bu sıfatın sonsuzluğuyla herhangi bir çelişkiye düşmeksizin uzamda sınırlandırılmış olan belirli bir geometrik şeklin varlığını hayal edebiliriz.

³⁹ Spinoza burada muhtemelen sonlu bir büyüklüğün sonsuzca bölünmesinden doğan paradokslara (örneğin Zenon paradoksları) göndermede bulunmaktadır.

⁴⁰ Roger Ariew, “The Infinite in Spinoza's Philosophy,” *Spinoza: Issues and Directions The Proceedings of the Chicago Spinoza Conference* içinde, ed. Edwin Curley and Pierre-François Moreau (Leiden: E. J. Brill, 1990), 19.

bilgi edinmede edilgen bir konumda olmasıdır. Dışarıdaki bir nesneyi algılamakla beden kendi durumu ile dış nesnenin etkisinin birbiriyle bütünleşmiş bir halini duyumsamaktadır. Dolayısıyla bu nesnenin etkisine dair tavır kaçınılmaz olarak hem söz konusu dış nesnenin doğasını hem de bedenini kendi doğasını içerecektir (E2Ö16). Hatta Spinoza'ya göre bedenin mevcut hali dış nesnenin doğasına göre daha ön plandadır (E5Ö34). Bu duruma örnek olarak, kişinin güneşi sıcak olarak hissetmesinin sadece güneşin doğasına değil, bedeninin bu deneyim sırasındaki durumuna bağlı olmasını gösterebiliriz. Bu tür bilgide duyularla edinilen bilginin öznel yansıması ve hatırlanması söz konusu olduğundan, dilimizde geçmişle mevcut an arasındaki zihinsel bağlantıya göndermede bulunan imgelem kelimesi *imaginatio* için daha uygun bir karşılık olarak değerlendirilebilir. Spinoza, insanın yanılgılarının temelinde imgelemin bulunduğunu, akıl ve sezginin ise zorunlu olarak doğru olanı içerdiklerini belirtir (E2P41). Sezgi, ebedî olanı bilmenin yoludur ve akıldan farklı olarak zorunlu bir şekilde doğru olanın apaçık görülmesidir. Hayal gücüne dayalı pasif kavrayış farklı şeyler arasındaki mantıksal ilişkilerin nesnel ve zorunlu olarak bilinmesinden ziyade şeyler hakkındaki öznel deneyime dayalıdır. Bu nedenle yanılgıya açıktır.

Spinoza'nın hayal gücü ile akıl arasında yaptığı bu ayrımla birlikte *tempus* kavramının odağında ne tür bir şüphecilik bulunduğu açıklık kazanmaktadır. Süre, varlığın belirsiz bir şekilde devam edişi olduğundan (E2T5), zamanın süre olarak deneyimlenmesi ebedî olanın sınırlanmamış doğasına yaklaşan bir niteliktedir. Bununla birlikte, Klein'ın belirttiği gibi, hakikatin bilgisinin zamansal olanın ötesinde oluşu, duyular yoluyla deneyimlenen *tempus*'un salt bir yanılsama olduğu anlamına gelmez.⁴¹ *Tempus*, öznenin perspektife bağlı bilgisinin bir ürünüdür ve zorunlu doğruluk içeren bilgiden farklılığı, onun bir hayal ürünü olmasından değil, olaylar arasındaki yanlış bağlantılara, yanılsamalara açık olmasından kaynaklanır. Fakat insanın imgelem kaynaklı bilişi de doğanın bir parçasıdır ve bu anlamda ontolojik bir temele sahiptir.

Tempus kavramı temelindeki ilgili sınırlılıklara rağmen, Spinoza'nın sonlulukla ilişkilendirdiği zamanı tamamen bir kurgu olarak değerlendirmedikçe kanısındayız. Spinoza'nın *tempus* kavramı ve imgelem temelli eleştirisinden Parmenidesçi düşünce hattında olduğu gibi değişimin bir yanılsama olduğu sonucu çıkmamaktadır. Spinoza açısından temel sorun, insanın ebedî olanı kavramadaki yetersizliğidir. Söz konusu yetersizliğin yansımaları şu şekilde örneklendirebiliriz: Sonlu bir varlık üzerinde potansiyel olarak sonsuz farklı ölçüm yapabiliriz. Örneğin, bir parça balmumunu sonsuz sayıda parçaya böldüğümüzü hayal edebiliriz. Veya Dünya'nın kendi eksenini etrafındaki bir tam turu için geçen süreyi 24 eşit parçaya böldüğümüz gibi, birbirine eşit binlerce zaman dilimine böldüğümüzü de hayal edebiliriz. Bu tür ölçümleri belirleyen çok sayıda karşılaştırma yapılabilir, ancak bu karşılaştırmaların herhangi birinin diğerine tercih edilmesi ile ilgili nesnel bir gerekçelendirme söz konusu değildir. Biz ölçülebilir zamanı karşılaştırmalı olarak bildiğimiz için zamandaki öncesiz ve sonrasız olma durumu ile (sempiternity) ile zamansız ebedîlik arasında bir ayrım olduğunu varsayıyoruz. Oysa önce veya sonra gelme, kısa veya uzun sürme vb. gibi algılamalar bizim öznel sınırlılığımızın yansımalarıdır. Spinoza açısından elbette değişimin de değişmezliğin de kaynağı ebedî olan tözdür. Ancak bunun yanında, Spinoza bizim kendi perspektifimize göre ortaya koyduğumuz bir değişim algısının ve tabii bununla birlikte zamanın tözün doğasına doğrudan atfedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Tözün ebedîliğinde, bireyin zamansal perspektifinin gerçekliğini olmasa da anlamını yitirdiği bir zamansızlık söz konusudur.

Temel sınırlılığın öznel zaman algımızda olduğu kabul edilse bile, değişimle ilişkilendirilen zamanın nesnellğine ilişkin aydınlatılmamış konuların varlığını sürdüreceği görülebilir. Örneğin şu soru sorulabilir: Değişim olarak deneyimlediğimiz zamanı⁴² mutlaka ölçülebilir olanla özdeşleştirmek mi zorundayız? Veya ölçülebilirliği devre dışı bıraktığımızda, zamandan geriye hiçbir şey kalmayacak mıdır? Geriye kalan şeyin süre olduğunu söyleyemeyiz, çünkü *duratio* kavramı değişim içinde olan varlıklarda bulunan kalıcılığa etkinliğidir ve bu anlamda değişimin geneline uygulanabilecek bir şey değildir. Hareket kavramı daha uygun bir aday gibi gözükse de Spinoza'nın bu kavramı doğrudan zamanla ilişkilendiren herhangi bir görüş ileri sürmediği göz önünde bulundurulmalıdır. Leibniz'in ortaya koyduğu tarzda bir ilişkisel ontolojiye dayanan bir zaman felsefesi burada söz konusu değildir. Spinoza'nın hareketi sonsuz bir tavır olarak tanımlaması değişimin bir yanılsama olduğuna yönelik bir görüş taşımadığına bir delil olarak kabul edilebilir. Diğer yandan, hareket nihayetinde sadece bir tavidir. Bu da Spinoza'nın doğa tasarımıyla Tanrı'nın sonsuz kudretini temel alması ve böylesi bir özün fiziksel değişim üzerinde belirleyici bir rolü olduğunu varsayıyor oluşu ile açıklanabilir.

3. Spinoza'nın Zaman Felsefesine Dair Güncel bir Değerlendirme

Bir önceki bölümde, sürenin ancak tavrılarla ilgili bir şey olabileceğini ve tözde geçerli olanın ebedîlik olduğunu belirtmiştik. Fakat bu ikisi arasındaki ontolojik ilişkiyi nasıl anlamalıyız? Spinoza'ya göre Tanrı'nın sıfatlarından yine

⁴¹ Klein, "By Eternity I Understand": Eternity According to Spinoza," 311.

⁴² Kuşkusuz, zamanın gerçekliğini ilişkisel olarak değil mutlak zaman kavramı temelinde kabul eden bir kimse de aynı soruyu sorabilir.

ancak sonsuz ve ebedî olan çıkabilir (E1Ö21). Örneğin Tanrı'nın bir sıfatı olarak düşüncenin zorunlu ve değişmez bir doğaya sahip olmasına rağmen, belirli bir sürede geçerli olan spesifik bir Tanrı fikrinin düşüncenin bu sonsuz doğasından çıktığını söylemeyiz, çünkü süreye bağlı olan bu fikrin kendisi ebedî değildir (E1Ö21). Buna karşın, sonlu doğaya sahip bir tekil varlık yine kendisi gibi sonlu ve belirlenmiş bir neden olmadığı sürece var olamaz. Sonlu varlıklar arasındaki bu neden-sonuç ilişkileri sonsuz bir zincir oluşturmaktadır (E1Ö28). E1Ö21 ve E1Ö28 birlikte ele alındığında, sonsuz olan ve sonlu olan arasında mekanik olarak ele alınabilecek türde bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olamayacağı görülebilir. Hareket gibi belirli tavırlar sonsuz olduğundan, söz konusu ontolojik bağlantının sonsuz tavırlar aracılığıyla kurulabileceği, sonsuz tavırların sonsuz-sonlu ilişkisinde birer aracı niteliğinde olduğu öne sürülebilir. Buradaki sorun ise, Spinoza'nın bir tavrın sonsuzluğundan ne anlamamız gerektiği ve sonsuz tavırlarla sonlu tavırlar arasında nasıl bir ilişki olduğu konularında *Ethica*'da ayrıntılı bir açıklama sunmamış olmasıdır.⁴³ Son olarak, zamansallık odağında şöyle bir varsayımda bulunulabilir: Sonsuz olan töz, mükemmel olduğundan en temel seviyede değişmez olmalıdır; ama bu, zamansal değişimi yadsıyan bir değişmezlik değildir. Böylesi bir varsayım ise bizi varlıkla ilgili temel bir çelişkiye sürükler gibidir. Zamandaki değişimi kapsayan bir değişmezlik nasıl mümkün olabilir? Spinoza'nın benimsediği determinist görüş, doğadaki zamansal değişim ile daha kapsayıcı bir zemindeki ontolojik değişmezliği uzlaştırmaya olanak sağlamaktadır. Determinist açıdan, zamandaki değişimin gerçekliği temel bir çelişki değildir (en azından zamanı reddetmeyen bir determinist yaklaşımı benimsemek mümkündür), ancak değişimin gerçekliğine rağmen, geçmiş nasıl ki belirlenmişse, aynı şekilde gelecek de belirlenmiştir.⁴⁴ Blok evren görüşünün günümüzdeki kavramlarıyla bu durumu ifade edecek olursak, dört boyutlu uzay-zamanda her şey sabittir. Her şey, zorunlu neden-sonuç ilişkileri açısından belirlenmiştir. Bu nedenle bireyin bu belirlenimin dışına çıkarak özgürce davranabilmesi mümkün olmadığı gibi, geçmiş, şimdi ve gelecek arasında ontolojik bir farklılık bulunması da söz konusu değildir.

Spinoza; determinizm, özgür irade ve zaman arasındaki ilişkiler üzerine oldukça erken bir tarihte (modern fiziğin gelişimiyle bu konuların iç içe olduğunu göz önünde bulundurursak) düşünmeye başlamış bir filozoftur. Yalnızca zorunlu ve aktüel olanın varlığını kabul etmesi, teleolojiyi (E1 Ek) hatta özgür iradenin varlığını kesin bir şekilde reddetmesi (E2Ö48-49) açısından Spinoza'nın determinist blok evren görüşünü öncelediği düşünülebilir. Bununla birlikte, söz konusu modern görüşten ayrıştığı noktalar, Spinoza'nın felsefesinde ne tür bir zorunluluk düşüncesinin bulunduğunu ve zamanın (yalnızca *tempus* ile sınırlı olanın değil) gerçekliğine nasıl yaklaşıldığını belirlemek açısından son derece önemlidir. Blok evren görüşü mekanik bir determinizme dayanmaktadır. Spinoza'nın sonsuz töz düşüncesinin ise mekanizmle uyumlu olmadığından daha önce söz etmiştik.

Spinoza'nın öznel zamanın gerçekliği ile determinizm ilişkisini nasıl ele aldığını şu iki ifade üzerinden görmek mümkündür:

Akıl doğası gereği şeyleri olası olarak değil, zorunlu olarak değerlendirir. (E2Ö44)

Bununla birlikte, Spinoza'ya göre

... bizim şeyleri hem geçmiş hem de gelecek zaman bakımından olası görmemiz hayal gücümüze bağlı bir durumdur. (E2Ö44S1)

Burada, zamanın bir yanılısıma olmasının, aslında değişimin bir yanılısıma olduğuna dair Parmenidesçi düşüncenin bir türevi olarak savunulması gibi bir yaklaşımdan çok daha farklı bir düşünce söz konusudur. İkinci ifadede, Spinoza'nın olasılığı determinist bir filozof olarak bir yanılısıma olarak değerlendirmesi bilinen bir şey olmakla birlikte, kendisi açısından bir yanılısının ürünü olan olasılıksal düşüncenin zaman algımız sayesinde ortaya çıkıyor oluşuna dikkat çekmek istiyoruz. Bir diğer deyişle, farklı zamanlardaki olguların hayal gücüne bağlı olarak, yani rasyonel olmayan ve zorunluluk içermeyen bir şekilde bağlantılandırılması sorunu, geçmiş ve gelecek algımızda hayal ürünü olan şeyler olarak aktüel olmayan senaryoların (güncel tabirle karşıolgusal düşüncelerin) varlığı sorunu ile bağlantılı olarak düşünülmelidir.

İlginç bir şekilde Spinoza *tempus* ile birlikte gelen bir düşünsel olanağa dikkat çekiyor gibidir. Ancak şeylerin rasyonel, zorunlu ve mükemmel oldukları ölçüde gerçeklik kazandığı Spinozacı ontolojide böylesi bir olanak olsa olsa tasvip edilmeyen bir düşünce tarzına ait bir genişleme anlamına gelebilir. Geçmişte gerçekleşmiş bir olayın olası olması, aslında “zamanında bu olay farklı bir şekilde gerçekleşebilirdi veya hiç gerçekleşmeyebilirdi.” düşüncesine varır. Oysa determinist açıdan bakarsak böyle bir şey anlamsızdır. Söz konusu olay gerçekleşmek zorundaydı ve gerçekleşti. Aynı durumu geleceğe de uygulayabiliriz. “Gelecekte E olayının gerçekleşecek olması olasıdır; yani E olayı gerçekleşebilir de gerçekleşmeyebilir de.” diye düşünebiliriz. Oysa yine determinist açıdan, aslında E olayının

⁴³ Samuel Newlands, “Spinoza's modal metaphysics”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* içinde, ed. Edward N. Zalta ve Uri Nodelman, (2023). Erişim: 16 Temmuz 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/spinoza-modal/>.

⁴⁴ Dolayısıyla, insanın özgür iradeye sahip olduğu düşüncesi de bir yanılısıdır.

gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kesindir. Sadece, bizim verilerimizin ve genel olarak doğaya ilişkin bilgimizin sınırlılığı nedeniyle bu olayın olası olduğunu söyleriz.⁴⁵

Spinoza şöyle bir örnek verir: Bir çocuk, sabah Petrus'u, öğlen Paulus'u, akşam ise Simeon'u görüyorsa ve bu durum sürekli tekrarlanıyorsa, çocuk bu kişileri zihninde ilgili zaman dilimleriyle ilişkilendirecektir. Ancak akşamları bazen Simeon'u bazen Jacobus'u görmeye başlarsa, bu ikisini de olası olarak değerlendirmeye başlayacaktır (E2Ö44S1N). Duyu deneyimine dayalı zamansal kavrayış, Spinoza'ya göre ancak sezgisel olarak (akıl en üst seviyesi olan, apaçık görme anlamındaki sezgisellik) bilinebilen ebediyeti anlamamıza herhangi bir şekilde katkı sunmaz. Bu örnekten yola çıkarak, kişi yüzlerce kez aynı kişileri günün aynı saatlerinde görse dahi, tümevarımsal düşüncenin sınırlılıklarının aşılamayacağı ve bu nedenle ne olursa olsun kesin bilgiye varılamayacağı çıkarımında bulunabiliriz.

Spinoza'nın zorunluluk anlayışının Laplaceçı mekanik determinizmle neden uyuşmadığı ontolojik açıdan şu şekilde ifade edilebilir: Spinoza mutlak kudrete sahip: Tanrı'daki özgürlüğü, bir başka ifadeyle tek bir özgür neden olarak Tanrı'yı doğadaki zorunlulukla bağdaştırmış, ancak bunu yaparken mekanik evren görüşünün teistik versiyonunda geçerli olanın aksine tanrısal kudreti kronolojik bir ilk nedene indirgememiştir. Tanrı, Spinoza'ya göre insanî keyfîlik düşüncesinde yatan anlamda bir özgürlüğe sahip değildir, çünkü onun özgür oluşu ile zamansal, sınırlanmış ve belirlenmiş olarak kavradığımız sonlu arasında da deterministik bir bağlantı bulunmaktadır. Dolayısıyla, Spinoza'nın ontolojisinde tözdeki mutlak kudret ile filî olanın determinist bir şekilde bütünleştiği görülür. Asıl belirleyici olan, klasik determinizmde olduğu gibi t_1 anı ile onu izleyen t_2 anı arasında kurulabilecek dışsal nedensellik ilişkisi değil, tüm bu anların aynı şekilde içkin nedeni olan, etkin neden olarak sonsuzluk ve onun kapsayıcılığıdır.

Spinoza'nın varlık görüşünde zamansız olan da bu noktada aslında klasik determinizmle belli bir ölçüde uyuşan bir şekilde karşımıza çıkar: Doğa yasaları tarafından belirlenmiş zorunluluk ilişkileri. Spinoza'nın *Ethica*'da geometrinin büyük öncüsü Öklid'in yönteminden esinlenmesi, sonsuzluk ve zorunluluk problemlerini tartışırken birçok yerde geometriden örnekler vermesi (E2Ö8), onun ebedî olanda, geometrik ilişkilere benzer şekilde salt akılla kavranabilen bir zorunluluk görmesinin birer yansımasıdır. Viljanen Spinoza'nın felsefesinin muhtemelen şu soru üzerinden şekillendiğini belirtir: "Ya doğadaki her şeyde geometrik nesnelere içsel yapısına benzer zorunluluklar bulunuyorsa?"⁴⁶ Gerçekten de Spinoza *Ethica*'da doğanın yasalarının her yerde ve her şeyde aynı etkileri yarattığını ve bu etkileri geometrik yöntemle ele alacağını bildirir. Örneğin, insanın eylemlerine ve isteklerine, çizgilere, yüzeylere ve cisimlere nasıl yaklaşıyorsa öyle yaklaşacaktır (E3 Önsöz). Spinoza'nın geometrik belirlenimciliği, hareket ve maddeyi bütünleştiren ve bunların içsel mantığını, her ikisini de aşan bir şekilde Tanrısal öz-belirlenime dayandıran bir yaklaşımdır. Bu anlamda kendi kendini belirleyen bir evren anlayışını,⁴⁷ içkin bir tanrısalılığı ve fiziksel zorunluluğu aynı potada eritme girişimidir. Bunun günümüz açısından uç bir determinizm anlayışı olduğu söylenebilir.

McTaggart'ın zamanın gerçek dışı oluşuyla ilgili argümanına gelecek olursak, Spinoza'nın ebedî olana ilişkin tanımından yola çıktığımızda, yalnızca zamanın A teorisinin değil, zamanın B teorisinin de reddedilmesi gerektiği sonucuna varırız. Nitekim daha önce söz edildiği gibi ebediyette önce veya sonra yoktur. *Tempus* anlamındaki zaman, Spinoza'nın sisteminde öznenin perspektifiyle birlikte ortaya çıkan bir olgudur. Duyu deneyimi ve hayal gücü, öznenin varlıkla ilişkilenmesinde spesifik bir belirlenim biçimi olarak zaman algımızı mümkün kılar. Dolayısıyla A-serisinin zamanı, kendisi de yine zamanla birlikte değişen bir özne açısından anlamlıdır. Öznenin perspektifinden bakıldığında, sürekli orada olan soyut bir geçmiş, şimdi ve geleceğin var olmasının koşulunun da burada saklı olduğu söylenebilir. Yine Spinoza'nın zaman felsefesi açısından ifade edecek olursak, C olayının E'den önce gerçekleşmiş olması bir karşılaştırma meselesi olduğuna göre, karşılaştıran öznenin var olmadığı bir zamansal ilişkinin ortaya çıkması da imkansızdır. Bu nedenle B-serisinin zamansal olup olmadığından ziyade, A-serisi ve B-serisi şeklindeki bir ayrıştırmanın olanaksızlığından söz edebiliriz.

Sonuç

Fizikçilerin ve filozofların zamanın gerçek olup olmadığı ile ilgili görüşleri tartışılırken, öncelikle zamanın ne olduğu sorusu üzerinde durulmalıdır. Spinoza'ya göre zamanın gerçekliği problemi de bu kapsamda onun ne tür bir zaman kavramına şüpheyle yaklaştığı ve kendi sistematüğünde zamanla ilgili hangi ayrımlara gittiğine odaklanarak aydınlatılabilir. Spinoza'nın ele aldığı şekliyle *tempus* kavramı, gündelik zaman deneyimini temel almakla birlikte, Spinoza bu deneyimi günümüz tartışmaları açısından oldukça sıra dışı bir şekilde anlamlandırmaktadır. Sürenin sınırlandırılması

⁴⁵ Örneğin, E'yi önceleyen C olayı ile E arasındaki zorunluluk ilişkisini tam olarak kurabilseydik (ki böylesi bir ilişkide bu iki olayın diğer etmenlerden tamamen yalıtılması önemli bir sorundur) kesin bir öngöründe bulunabilirdik. Ancak fizikteki birçok öngörü mutlak bir kesinlik taşımaktan oldukça uzaktır. Bunun başlıca nedenlerinden biri doğadaki ilişkilerin yüksek seviyede kompleksite içermesidir. Kaldı ki görece basitleştirilmiş bir fiziksel sistemde (örneğin yalnızca üç cisim içeren) dahi başlangıç koşullarının mutlak bir hassasiyetle tespit edilmesi olanaksızdır.

⁴⁶ Valtteri Viljanen, *Spinoza's Geometry of Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 17.

⁴⁷ Hans Jonas, "Spinoza and the Theory of Organism", *Journal of the History of Philosophy* 3, sayı 1 (1965): 43-57.

olarak zaman kavramı zaman felsefesine yeni açılımlar getirebilecek özgün bir yaklaşım içermektedir. Bunun yanında, Spinoza'nın zamana ilişkin yaklaşımının sıra dışı oluşunun asıl nedeni, sonsuzluğu Tanrı'yla özdeşleştiren bir filozof olması, her türlü sınırlandırmayı epistemik açıdan olumsuz bir durum olarak görmesi ve geçici olanın ötesine geçerek akıl yoluyla kalıcı olanı, ebediyeti kavrama hedefini benimsemesidir.

Görünüştaki değişimin ardında yatan değişmez öze ulaşma düşüncesi kuşkusuz felsefenin en eski arayışlarından biridir. Spinoza'nın belli açılardan bu düşünceye yakın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Spinoza'nın değişim içinde olanı ve onun bilgisini ezeli hakikatten ayrı olarak düşünen Parmenides ve Platon gibi filozoflardan ayrıştığı noktaları bu makalede ortaya koymaya çalıştık. Gerek zaman kavramıyla gerekse diğer önemli kavramlarla ilgili felsefi soruşturmalarda Spinoza'dan öğrenmemiz gereken önemli derslerden biri şudur: Tanımlarımızı ortaya koyarken ve argümanlar üretirken öznel olanı ve nesnel olanı birbirini tamamen dışlayan ve olumsuzlayan unsurlar olarak düşünemeyiz. Öznel perspektifin eleştirisi, belli açılardan öznel perspektifin kaçınılmazlığı ile birlikte düşünülmelidir. Bu anlamda, özne-varlık ilişkisinin çeşitlenen veçheleri öznenin olası yanılgılarını olduğu kadar nesnenin ne olduğu sorusunun ipuçlarını da bünyesinde barındırır. *Tempus* ile *duratio* arasındaki ayrım böylesi bir felsefi tutumun ürünüdür ve bu açıdan, perspektife bağlı zaman algısını aşma girişimi olarak dikkate değer bir yaklaşımın ürünüdür. Spinoza'ya göre asıl problem zamansal olarak deneyimlediğimiz sonlu dünyanın zahirî oluşu değil, fakat bu dünyaya yaklaşım tarzımızdır. Spinoza'nın sonsuzluğu değil sonluluğu hayal gücünün ürünü olarak değerlendirmesi düşünsel bir alt-üst etme girişimidir. Birçok filozof sonsuzluk kavramının gerçekliğini sorgulamış, Spinoza ise sonlulukla beraber gelen çokluğu tartışmaya açmıştır. Spinoza'nın sonlu varlıkların mükemmellikten uzaklaşmış oluşunu ontolojik açıdan temellendirdiğini göz önünde bulundurursak, sayısal çokluğun, dolayısıyla sonluluğun epistemik bir kısıtlılığın ürünü olan kavramlar olduğu argümanlarında onun genel sistematigi açısından herhangi bir tutarsızlık bulunmadığını görebiliriz.

Kuşkusuz böylesi bir çözümleme Spinoza'nın görüşlerinin geçerliliğini kanıtlamaktan uzaktır. Kaldı ki, onun sisteminde eleştiriye açık birçok unsur olduğu kanısında olmakla birlikte, bu makalede asıl olarak Spinoza'yı anlamayı amaçladığımızdan onun zamanla ilgili düşüncelerini yanlışlama veya doğrulama gibi bir çaba içerisine girmedik. Bununla birlikte, her ne kadar Spinoza'nın sonluluğu tartışmaya açan radikal girişimi sonradan pek rağbet görmemiş olsa da bu düşüncenin alternatif ontolojik yaklaşımlar çerçevesinde ele alınabileceği kanaatindeyiz. Bir diğer deyişle, Spinoza'nın sonsuzluk ve zamanla ilgili sorgulamalarının içeriği, bu makalenin son kısmında gerçekleştirmeye çalıştığımız gibi, Spinozacı olmayan yaklaşımlarla bağlantılı olarak ele alınabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Yazarın ORCID ID'si / ORCID ID of the author

Çağlar Karaca 0000-0002-4059-6916

KAYNAKLAR / REFERENCES

- Ariew, Roger. "The Infinite in Spinoza's Philosophy". *Spinoza: Issues and Directions The Proceedings of the Chicago Spinoza Conference*, Editör Edwin Curley ve Pierre-François Moreau, 16–31. Leiden: E. J. Brill, 1990.
- Bakker, Jonathan Bushnell. "Deborin's Materialist Interpretation of Spinoza". *Studies in Soviet Thought* 24, sayı 3 (1982): 175–183.
- Bennett, Jonathan. *A Study of Spinoza's Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Birgül, Osman Gazi. "Spinoza'ya Dair Panteist ve Panenteist Kategorizasyonlar". *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar* 12, sayı 1 (2019): 132–149.
- Cengiz, Övünç. "Her belirlenim bir yadsımadır": Hegel, Spinoza ve aközizm". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 34 (2022): 187–207.
- Enda Power, Sean. *Philosophy of Time: A Contemporary Introduction*. New York: Routledge, 2021.
- Gilead, Amihud. "Why Spinoza Was Not a Panentheist". *Philosophia* 49, sayı 5 (2021): 2041–2051.
- Hoy, Ronald C. "Parmenides' Complete Rejection of Time". *The Journal of Philosophy* 91, sayı 11 (1994): 573–598.

- Hübner, Karolina. "Spinoza's Epistemology and Philosophy of Mind". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör Edward N. Zalta (2022). Erişim: 12 Temmuz 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/spinoza-epistemology-mind/>.
- Itokazu, Ericka Marie. "Temporality and History in Spinoza". *Materialism and Politics*, Editör Bernardo Bianchi, Emilie Filion-Donato, Marlon Miguel ve Ayşe Yuva, 55–72. Berlin: ICI Berlin Press, 2021.
- Jonas, Hans. "Spinoza and the Theory of Organism". 3, sayı 1 (1965): 43–57.
- Klein, Julie R. "'By Eternity I Understand': Eternity According to Spinoza". *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* 51 'פילוסוף פ'ולטון: י'ין (2002): 295–324.
- Kojève, Alexandre. *Introduction to the Reading of Hegel*. Ithaca: Cornell University Press, 1980.
- Krut-Landau, Raphael. "Spinoza's Metaphysics of Time". *A Companion to Spinoza*, Editör Yitzhak Y Melamed, 144–157. Hoboken: Wiley Blackwell, 2021.
- Macherey, Pierre. *Hegel or Spinoza*. Çeviren Susan M. Ruddick. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2011.
- McTaggart, J Ellis. "The Unreality of Time". *Mind* 17, sayı 68 (1908): 457–474.
- Melamed, Yitzhak. "Hegel, Spinoza, and McTaggart On the Reality of Time". *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus / International Yearbook of German Idealism*, sayı 14 (2016): 211–34.
- Melamed, Yitzhak Y. "Acosmism or Weak Individuals?: Hegel, Spinoza, and the Reality of the Finite". *Journal of the History of Philosophy* 48, sayı 1 (2010): 77–92.
- Melamed, Yitzhak Y. "Spinoza's Metaphysics of Substance: The Substance-Mode Relation as a Relation of Inherence and Predication". *Philosophy and Phenomenological Research* 78, sayı 1 (2009): 17–82.
- Morfino, Vittorio. "Causa sui or Wechselwirkung: Engels between Spinoza and Hegel". *Historical Materialism* 16, sayı 1 (2008): 9–35.
- Newlands, Samuel. "Spinoza's Modal Metaphysics". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Editör Edward N. Zalta ve Uri Nodelman (2023). Erişim: 16 Temmuz 2023. <https://plato.stanford.edu/entries/spinoza-modal/>.
- Parkinson, George Henry Radcliffe. "Hegel, Pantheism, and Spinoza". *Journal of the History of Ideas* 38, sayı 3 (1977): 449–459.
- Platon. *Timaios*, Doğa Üzerine. Çeviren Özgüç Orhan. Ankara: Fol Kitap, 2022.
- Speziali, Pierre. *Albert Einstein-Michele Besso Correspondance, 1903-1955*. Paris: Hermann, 1972.
- Spinoza. *Complete Works*. Editör Michael L. Morgan. Çeviren Samuel Shirley. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2002.
- Spinoza. "Metafizik Düşünceler". Çeviren Berk Özcangiller. *Felsefe Arkivi*, sayı 39 (2013): 43–57.
- Spinoza. *Tractatus Theologico Politicus ya da Tanrıbilimsel Politik İnceleme*. Çeviren Betül Ertuğrul. Bursa: Biblos, 2008.
- Spinoza. *Ethica*. Çeviren Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Viljanen, Valtteri. *Spinoza's Geometry of Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Wolfson, Harry A. *The Philosophy of Spinoza*. Cambridge: Harvard University Press, 1934.

Atf Biçimi / How cite this article

Karaca, Çağlar. "Spinoza ve Zamanın Gerçekliği" *Felsefe Arkivi- Archives of Philosophy*, 59 (2023): 20-32. <https://doi.org/10.26650/arcph.1356981>